

Набока С.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СРСР НАПРИКІНЦІ 1980 – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано причини, специфіку та закономірності дезінтеграційних процесів в СРСР. Визначено фактори впливу, що зумовили відносно мирний розвал соціалістичної системи та розпад Радянського Союзу. Розглянуто можливості подальших дезінтеграційних процесів у цих нових незалежних державах. Зазначено чинники та вектори інтеграційних процесів у східноєвропейських країнах пострадянського простору. Висвітлено особливості та перспективи розвитку пострадянських країн європейського простору після ліквідації СРСР у процесах глобалізації.

Ключові слова: еліта, партноменклатура, путч, космополітизм, компрадорська буржуазія, ринкова економіка, сировинна економіка.

Постановка проблеми. Розпад Радянського Союзу, складний і суперечливий розвиток нових незалежних держав викликає багато питань у громадськості та науковців. Наскільки визначений був розпад СРСР? Чому ці процеси відбулися саме так, а не інакше? Чи можливі подальші дезінтеграційні процеси в цих нових країнах? Які перспективи розвитку в інтеграційних і глобалізаційних процесах мають пострадянські незалежні держави?

Постановка завдання. Дослідженням цих проблем займалося багато вітчизняних та іноземних науковців. Проте не всі аспекти цієї проблематики всебічно досліджені. Метою статті є спроба з'ясувати, чому розвал соціалістичного режиму й розпад СРСР відбулися відносно безболісно й безкровно; проаналізувати можливі тенденції подальших дезінтеграційних процесів у нових незалежних пострадянських державах; визначити специфіку та перспективи розвитку східноєвропейських країн пострадянського простору у світових процесах інтеграції та глобалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна суспільного устрою й розпад імперії дуже часто супроводжуються національно-релігійними, етнічно-регіональними та соціально-політичними масштабними конфліктами, а то й війнами. Мирні й безкровні злами суспільно-політичних систем, зміна влади чи розпад імперій скоріше є виключенням. Проте ліквідація радянської системи та розпад СРСР відбулися відносно мирно й досить

безкровно. Чому сталося так, а не інакше, спробуємо розібратися в нашому дослідженні.

Для здійснення відповідного аналізу використаємо метод аналогій, проводячи певне порівняння з основними чинниками впливу на події сторічної давності.

Головним чинником кривавої й непримиренної громадянської війни в 1917–1921 рр. було те, що колишня дворянська (а потім і буржуазна) правлячі еліти не мали можливості зберегти владу, їм було відмовлено навіть у можливості хоча б частково інтегруватися в неї чи зберегти бодай залишки мінімальних прав і привілеїв. Більше того, представники колишніх елітних кіл і класів були ущемлені в правах порівняно з пролетаріатом і селянством, не кажучи вже про те, що в перші роки існування радянської влади буржуазія, дворянство, офіцерство й церковники були взагалі поставлені поза законом, проти них був розв'язаний справжній терор і запроваджено систему заручників [5, с. 78]. Безумовно, ці чинники спонукали їх захищатися до останнього. Натомість у 1991 р. радянська партноменклатура не боялася ні втрати реальної влади, ні серйозної загрози життю чи майну, здійснюючи «революцію зверху» [8, с. 453]. Таким чином, головний чинник – каталізатор громадянської війни був виключений.

Тим не менше, незважаючи на «контроль» еліти над процесами, це не гарантувало, що такі масштабні соціальні й політичні пертурбації не

переростуть у криваву вакханалію. Однак порівняно з 1917 р. населення СРСР хоч і було досить незадоволене та пригнічене нестатками, проте воно на той час не було ще досить звичне до крові та було неозброєне. Натомість варто нагадати, що Російська імперія довгих чотири роки вела важку війну, яку пройшла маса чоловічого населення імперії, звикнувши до крові й звірств. Крім того, ці солдати були озброєні й навчені. І коли в 1917 р. вони почали масово дезертувати з фронту зі зброєю, то це потім стимулювало розв'язання збройних конфліктів.

Важливим каталізатором громадянської й національних воєн у Російській імперії в 1917 р. було таке явище, як розділ народу. По суті, в імперії в соціально-культурному плані жили два чужих народи, котрі один одного не розуміли, ненавиділи й перебували в нерівному становищі. Це так звана «чиста публіка» (еліта, дворянство, освічені прошарки) і нижчі класи (селянство, робітництво). Із часів Петра I російське суспільство було розколоте [4, с. 112], і на початок ХХ ст. цей розкол не був подоланий. Взаємне світоглядне й соціальне відчуження цих верств сприяли нерозумінню, ненависті, полегшували розвиток кривавого сценарію. Так само й національні «іногородці» були слабо інтегровані в імперію, часто вони були силоміць завойовані зброєю й особливих симпатій до Росії не мали.

Натомість у ситуації наприкінці ХХ ст. так званий «радянський народ» був більше об'єднаний і в соціальному, і в освітньому, і в культурному плані [8, с. 322] завдяки масовій загальній системі освіти, правовій і національній рівності, середньому рівню життя, відносно доступним суспільним ліфтам.

Фактором, що зменшував можливість громадянського чи національного конфлікту, була культурно-моральна історична травма, отримана суспільством у 1917–1921 рр. Населення й еліти, підсвідомо пам'ятаючи масштаби кривавої бійні цих років, певною мірою намагалися уникнути повторення такого сценарію й на безкомпромісні конфлікти не йшли.

Чинниками, що зменшували вірогідність переростання змін у масштабні криваві події, були також досить висока освіченість, цивілізованість та урбанізованість сучасного населення, що перетворило його на більш зважених обивателів, котрим було що втрачати. Крім того, набагато менший відсоток молоді в сучасному модерновому суспільстві також сприяв зменшенню можливості кривавих подій [12, с. 162]. Варто нагадати, що на

початку ХХ ст. до 75% населення Російської імперії становила молодь.

Певним фактором амортизації, адаптації й поступового звикання суспільства до змін був і «перехідний період», який тривав шість років (1985–1991 рр.). У 1917 р. за наявності більш повільного, патріархального й консервативного суспільства події розгорталися досить стрімко, буквально протягом року. Це також зіграло «руйнуючу всі основи порядку» дестабілізуючу роль в умах і душах представників дореволюційного соціуму.

Важливим чинником був і вплив зовнішніх факторів. У 1917 р., установивши радянську владу в Росії, більшовики прямо декларували розповсюдження світової революції через експансію й знищення всіх експлуататорських класів в усьому світі. Це, звичайно, викликало шалену протидію інших держав і всіляку (зокрема й військову) допомогу противникам більшовиків, що сприяло більшим масштабам і тривалості конфлікту всередині колишньої Російської імперії. А от у 1991 р. більшість країн усіяло підтримували процес зміни «радянського режиму», сприяли «цивілізованому» розпаду соцтабору й намагалися зберегти вже оновлений «капіталістичний Союз» (щоправда, без прибалтійських республік, Грузії та Молдови). Західні держави не були зацікавлені в повному розпаді СРСР, розповзанні ядерних арсеналів, поширенні соціальних і національних конфліктів, у натовпах біженців і гуманітарній катастрофі.

Крім того, радянська правляча еліта наприкінці 80-х рр. уже не була єдина [3, с. 353]. У ній ішла боротьба за владу, домінували різні погляди на майбутнє «Союзу». Частина її готова була заради отримання всієї повноти влади в Росії «відпустити» більшість інших республік, граючи на невдоволенні населення й заручившись підтримкою республіканських еліт. Та й утримувати силою в «Союзі» ці республіки було б варварством, несумісним із принципами демократії й нормами співжиття сучасного розвинутого світу, до котрого прагнула інтегруватися й у котрого шукала підтримки «радянська еліта».

Натомість на початку ХХ ст. збереження імперських володінь (навіть за допомогою кривавих силових акцій і воєн) було навіть в очах світової еліти цілком природно й нормально. Тому як більшовики, так і білогвардійці без будь-яких сентиментів проводили криваву політику «збирання» всіх володінь колишньої Російської імперії.

На відміну від ситуації на початку ХХ ст., однією з найбільш суттєвих обставин, що зумо-

вила відносно «мирний» розвал СРСР, було те, що наприкінці існування Радянського Союзу його майже ніхто не хотів захищати. Переважна більшість населення протягом періоду Перебудови повністю розчарувалася в економічних і моральних можливостях соціалістичної системи. Національні республіки були впевнені, що Москва експлуатує їх економічно, утискає національні права [9, с. 178]. Проте більшість населення ще в 1990 р. не бажала розпаду СРСР, оскільки він ототожнювався зі стабільністю. Однак у той же час СРСР у населення все більше асоціювався з дискредитованим радянським режимом, а після путчу ДКНС люди прагнули виходу із Союзу, бажаючи дистанціюватися від загрози реставрації «жорсткого комунізму», поширення на територію їхніх республік хаосу й кривавих ексцесів, наростання продовольчого дефіциту.

Нарешті, важливим чинником у мінімізації кривавого сценарію під час розпаду СРСР і соціалістичної системи було те, що під час їх розвалу майже ніхто не втрачав свою власність, оскільки практично все серйозне майно було державним [10, с. 111]. Навпаки, майже всі могли щось «прихватизувати». У 1917–1921 рр. ситуація була діаметрально протилежною, що зумовило неминучий «кривавий потоп» у ту епоху.

«Мирний характер» розпаду СРСР зумовлювався також тим, що російська еліта розраховувала в майбутньому зберегти підпорядкованість колишніх радянських республік і вплив на них за рахунок лідерства Росії в ринковій економіці, демократичних перетвореннях, унаслідок економічної залежності республік від РФ, завдяки своєму могутньому воєнному та ядерному потенціалу [1].

Розглядаючи основні чинники дезінтеграційних процесів у пострадянських країнах, варто відзначити їх спільні та відмінні риси. Так, після розпаду СРСР новітня Росія в перші роки свого існування зіткнулася з проблемою дезінтеграції, що призвело до кривавих війн. Головним фактором єдності та «зв'язування» земель сучасної багатонаціональної Росії є нафтогазовий чинник. Високі доходи від продажу енергоресурсів монополізовані центром, ним вони розподіляються по регіонах. Таким чином, фінансова, адміністративно-політична залежність губерній, країв і республік від Москви, а також політика субсидій, підкупу еліт і потенційно сепаратистських регіонів із федерального центру наразі та в найближчій перспективі убезпечують РФ від дезінтеграційних процесів [11]. Однак загроза потенційно мож-

ливих сепаратистських рухів і відколів регіонів у Російській Федерації, з огляду на вплив внутрішніх чинників, є цілком реальною [13].

В інших нових незалежних пострадянських державах дезінтеграційні процеси чи регіонально-національні конфлікти також мали місце [2, с. 56]. Однак варто зазначити, що оскільки колишні радянські республіки досить однорідні в національно-культурному аспекті, а відколовшись, потенційні сепаратисти не мають перспектив самостійного існування, бо непотрібні сусідам, то всі наявні сьогодні національні та регіональні конфлікти в пострадянських країнах загалом викликані та спровоковані зацікавленістю в цьому інших держав, а також соціально-економічними злигоднями, що їх переживають народи колишнього СРСР.

Розглядаючи розвиток і потенції східноєвропейських країн пострадянського простору у світових процесах інтеграції й глобалізації, варто відзначити основні фактори впливу, що визначають подальші перспективи цих країн.

Значною мірою залучення соціумів і держав до інтеграційних і глобалізаційних процесів визначається елітою країн. Особливо визначальною роль еліти є в консервативних, антидемократичних чи слабозвинутих країнах. Більшість еліт прагне отримати доступ до світової медицини, освіти, культури, технологій, стандартів споживання, комфорту, безпеки, можливості мандрівок; вони прагнуть мати власність в інших куточках світу, інтегруватися у світову еліту. Олігархічна еліта пострадянських європейських країн у цьому аспекті не є винятком, вона також прагне долучитися до процесів інтеграції та глобалізації [6, с. 221]. Вищенаведені мотиви для пострадянської еліти доповнюються також її нагальними потребами забезпечення вигод від збування «сировинної» продукції власних країн на світовому ринку, необхідністю ефективного зберігання та вкладання за кордоном «зароблених» у власних країнах коштів, а також палким бажанням отримати «запасні аеродроми» задля власної безпеки та подальшого життя своїх сімей, особливо в разі політичних і соціальних ризиків на Батьківщині.

Важливим стимулом інтеграційних процесів може бути бажання еліт і громадянських суспільств цих країн захиститися від економічної чи військової агресії сусідів. Це призводить до появи такого явища, як регіоналізація. Наступним чинником є бажання населення східноєвропейських країн пострадянського простору наблизити свої країни до правових та економічних стандартів

цивілізованого світу, що також вимагає глибшої інтеграції та глобалізації. Власне, «кольорові революції» останнього часу певною мірою й відбивають ці тенденції [12, с. 119]. Однак унаслідок слабкої й відсталого економіки, перманентних національних чи регіональних конфліктів, нестабільності політичних режимів, корумпованості державного апарату в цих країнах темпи й можливості їх ефективної інтеграції досить повільні, а перспективи видаються неоднозначними.

Проте головним фактором не дуже успішного формату світової інтеграції для східноєвропейських пострадянських країн є те, що можливості доступу до благ глобалізації відкриті для представників фактично будь-якої пострадянської еліти (якщо вони не заплямували себе занадто одіозними злочинами й не претендують на рівність зі світовою елітою). Саме ця визначальна обставина детермінує негативні глобальні перспективи для більшості східноєвропейських пострадянських країн.

Виходячи із цього, для космополітичної еліти нових незалежних пострадянських держав набагато зручніше, безпечніше й вигідніше вивозити місцеві ресурси, кошти й свої сім'ї за кордон, вкладати гроші, купувати нерухомість і влаштовувати родини знову ж таки саме за кордоном. Це формує компрадорський характер пострадянської еліти, відсутність у неї потреби вкладатися в розвиток своєї Батьківщини, захищати її інтереси, турбуватися про народ і про майбутнє власної країни. Тому територія, ресурси й населення власної держави розглядаються виключно як тимчасове місце заробітку та товар для вигідного гендля, а власне проживання та майбутнє родини планується за кордоном у глобалізованому світі.

Також у більшості пострадянських країн утворилася максимально неефективна суспільна модель. Так, у розвинених країнах Європи й Америки сформувалася конкурентна демократична модель, за якої бізнес і політика в принципі відділені один від одного, а приватна власність захищена від неправомірного втручання будь-яких політиків. В арабських країнах фактично вся власність і влада зосереджені в руках монархічних, теократичних чи авторитарних режимів. Отже, традиційно й легітимно володіючи власністю і владою в цих країнах, їхні «господарі» також так чи інакше зацікавлені в збереженні та розвитку «своїх» країн [7]. У пострадянських країнах нові «власники» та «володарі» не відчувають свою власність і владу легітимними, недоторканими та гарантованими від «рейдерських захоплень»,

політичних «віджимів», народного «переділу», революцій і переворотів. Тому нові «власники» та «володарі» не почувають себе безпечно у своїх країнах і не можуть легітимізувати те, що вони «прихватали». Результатом стає максимально цинічне пограбування власної Вітчизни й вивіз її ресурсів і багатств за кордон.

Таким чином, характерними рисами й домінуючими тенденціями розвитку в сучасних інтеграційних глобалізованих процесах для пострадянських країн стають такі: масштабне вивезення національних багатств і ресурсів; від'їзд культурної, наукової, спортивної та професійної еліти за кордон; масова еміграція молоді; деіндустріалізація промисловості; утвердження цих країн у ролі ринків збуту для світової продукції та «сировинних додатків», перетворення цих країн на несамостійних політичних і економічних об'єктів, що повністю залежать від «світових гравців».

Висновки. Отже, підсумовуючи дослідження, можна резюмувати, що головними чинниками, які зумовили відносно мирний характер ліквідації радянської системи та розпаду СРСР, є такі фактори: радянська еліта не боялася ні втрати реальної влади, ні серйозної загрози життю чи майну; населення пізнього СРСР було досить єдиним і рівним у культурному та соціальному плані, і хоча було досить пригнічене нестатками, проте ще не звикло до крові та було неозброєне; культурно-моральна історична травма, отримана суспільством у 1917–1921 рр., сприяла ситуації, коли населення певною мірою намаглося уникнути повторення кривавого сценарію; досить висока освіченість, цивілізованість і урбанізованість сучасного населення також знижували вірогідність кривавих ексцесів; фактором амортизації, адаптації й поступового звикання суспільства до змін виступав і «перехідний період», який тривав шість років (1985–1991 рр.); провідні західні держави не були зацікавлені в повному розпаді СРСР, розповзанні ядерних арсеналів і поширенні соціальних і національних конфліктів; мав місце розкол правлячої еліти, частина якої готова була заради отримання всієї повноти влади в Росії «відпустити» більшість республік; республіканські еліти прагнули отримати всю повноту влади й власності у своїх незалежних республіках; населення Союзу, розчарувавшись в ефективності радянської системи, не бажало захищати СРСР і розраховувало на покращення свого життєвого рівня, позбавившись «експлуатації» союзного центру чи економічного тягаря у вигляді азіатських і кавказьких республік; російська еліта розраховувала зберегти

вплив і підпорядкованість колишніх радянських республік за рахунок свого лідерства в ринковій економіці, демократичних перетвореннях, через економічну залежність республік і завдяки своєму могутньому воєнному та ядерному потенціалу.

Після розпаду СРСР головним фактором єдності та «зв'язування» сучасної багатонаціональної Росії є нафтогазовий чинник. Високі доходи від продажу енергоресурсів монополізовані центром і ним розподіляються в регіони, котрі таким чином залежать від Москви. В інших нових незалежних пострадянських державах дезінтеграційні процеси загалом викликані та спровоковані зацікавленістю в цьому сусідніх держав, а також соціально-економічними

злигоднями, які переживають народи колишнього СРСР.

Розглядаючи розвиток і потенції східноєвропейських країн пострадянського простору у світових процесах інтеграції й глобалізації, варто відзначити, що, незважаючи на підтримку й бажання еліт і більшості населення таких держав активізувати ці процеси, унаслідок слабкої й відсталі економіки, перманентних національних чи регіональних конфліктів, нестабільності політичних режимів, корумпованості державного апарату в цих країнах темпи й можливості їх ефективної інтеграції досить повільні, а перспективи видаються неоднозначними.

Список літератури:

1. Белковский С. Особое мнение. Эхо Москвы. 2018. 16 июля. URL: <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2240856-echo/> (дата звернення: 14.07.2018).
2. Богданович В. Конфликты и войны после распада СССР. Житомир, 2006. 311 с.
3. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994. Москва, 1996. 455 с.
4. Буровский А. Запретная правда о русских: два народа. Москва, 2013. 212 с.
5. Веллер М., Буровский А. Гражданская история безумной войны. Москва, 2007. 640 с.
6. Ильин И. Глобалистика в контексте политических процессов. Москва, 2010. 302 с.
7. Иноземцев В. Персонально Ваш. Эхо Москвы. 2016. 17 февраля. URL: <https://echo.msk.ru/programs/personalnovash/1713020-echo/> (дата звернення: 18.07.2018).
8. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От Великой Победы до наших дней. Москва, 2001. 721 с.
9. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ століття). Київ, 1997. 235 с.
10. Орлова Т. Історія нових незалежних держав: підручник. Київ, 2014. 502 с.
11. Соловей В. Миф о распаде России выгоден власти. Свободная пресса. 2013. 10 января. URL: <http://svpressa.ru/politic/article/62730/> (дата звернення: 17.07.2018).
12. Соловей В. Революtion. Основы революционной борьбы в современную эпоху. Москва, 2016. 221 с.
13. Шмулевич А. Бомба заложена, фитиль начал гореть. Обозреватель. 2017. 15 августа. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/raspad-rossii-nachnetsya-s-severnogo-kavkaza.htm> (дата звернення: 16.07.2018).

ОСОБЕННОСТИ И ЗАКОНОМЕРНОСТИ ДЕЗИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В СССР В КОНЦЕ 1980 – В НАЧАЛЕ 1990-Х ГГ. XX В.

В статье проанализированы причины, специфика и закономерности дезинтеграционных процессов в СССР. Определены факторы влияния, которые обусловили относительно мирный развал социалистической системы и распад Советского Союза. Рассмотрены возможности дальнейших дезинтеграционных процессов в этих новых независимых государствах. Указаны факторы и векторы интеграционных процессов в восточноевропейских странах постсоветского пространства. Освещены особенности и перспективы развития постсоветских стран европейского пространства после ликвидации СССР в процессе глобализации.

Ключевые слова: элита, партноменклатура, путч, космополитизм, компрадорская буржуазия, рыночная экономика, сырьевая экономика.

PECULIARITIES AND REGULARITIES OF DISINTEGRATION PROCESSES IN USSR IN THE LATE EIGHTIES – IN THE EARLY NINETIES OF XX CENTURY

In this article causes, specificity and regularities of disintegration processes in USSR are analyzed. Influenced factors are defined that stipulated rather peaceful destruction of socialist system and disintegration of USSR. The possibilities of further disintegration processes in these new independent states are considered. The factors and vectors of the integration processes of the Eastern European countries of the post-Soviet space are indicated. Peculiarities and perspectives of postsoviet states development in European space after USSR liquidation are covered in the processes of globalization.

Key words: elite, party nomenclature, putsch, cosmopolitanism, comprador bourgeoisie, market economy, raw economy.